

СТРАТИГРАФІЯ ТОПОНІМІВ ГОЛОГОРО-КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ГРЯДИ ТА МАЛОГО ПОЛІССЯ

Внаслідок дослідження учені виявили таку важливу топонімічну закономірність: на будь-якій території назви завжди різномовні та різновікові. Це зумовлено перш за все історичними причинами: населення постійно знаходиться у безперервному русі, тобто переселяється з місця на місце, завойовує сусідні території, освоює незайняті простори тощо. В результаті цього, поруч із давніми назвами з'являються нові і створюється складне переплетення назв різних віків і народів. На терені будь-якої країни таких нашарувань, як правило, декілька, хоча існує й одношарова топонімія (наприклад Антарктиди).

Найменування географічних об'єктів є народною творчістю, а тому для розуміння місцевих географічних назв важливе знання діалектних слів, без яких важко розкрити значення топонімів. В результаті тривалого господарського освоєння території були сформовані природно-господарські комплекси, які накладали відбиток на процеси місцевої номінації. Територіальні відмінності топонімії стали основою її природно-топонімічного районування.

Вивчення топонімії певного регіону передбачає насамперед вивчення системи його географічних назв, яка базується головним чином на співвідношенні певних типів назв географічних об'єктів. Розвиваючись у нерозривному зв'язку з природними чинниками, вона дає змогу виявляти закономірності виникнення місцевих природно-топонімічних комплексів, основні топонімотворчі фактори.

Для вирішення поставлених завдань з'ясовують умови формування топонімії у різні історичні епохи, проводиться статистичний аналіз топонімічних елементів (формантів та основ), виділяються природно-топонімічні райони Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся, також здійснюється картування основних топонімічних явищ. Основними методами дослідження є методи статистичного та формантного аналізу, картографічний, цілісно-системний, історичний, етимологічний, описовий, етіологічний, порівняльний.

Територія Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся, як свідчать археологічні дослідження, була заселена вже на ранніх етапах цивілізації. Тут виявлені пам'ятки найрізноманітніших культур, починаючи від палеоліту (приблизно 100 тис. років тому) і завершуючи давньоруським періодом (IX-XIII ст.).

Пам'ятки періоду палеоліту виявлено у 15 поселеннях досліджуваного регіону, а пам'ятки періоду неоліту, або трипільської культури – майже у 30 населених пунктах. Носії трипільської культури (V-III тис. до н.е.), однієї з найпоширеніших у Східній Європі, жили на території Молдавії, Побужжя і Придніпров'я. На думку П. Грекова провідною галуззю їхнього господарства було землеробство і скотарство, високою була технологія виготовлення посуду, обробка каменю, косторізна справа, обробка міді [2].

Ґрунтовне вивчення пам'яток I тис. н.е. (липицької та черняхівської культур) здійснили В. Баран, В. Цигилик та ін. Пам'ятки цієї епохи виявлено у понад 20 населених пунктах досліджуваної території.

Липицька культура була на даній території тимчасовим явищем: на початку III ст. н.е. під натиском черняхівських (слов'янських) племен носії липицької культури відійшли на територію Дакії [1]. Черняхівська культура, що прийшла на зміну липицькій, становила одне з найвидатніших явищ в археології Східної Європи. Племена цієї культури (початок III ст. н.е.) більшістю археологів класифікуються як слов'янські.

Територія черняхівської культури в основному збігається з лісостеповою смугою і охоплює Середню Наддніпрянщину, Північне Прикарпаття, Південну Волинь, Побужжя, Наддністрянщину. На заході ця культура охоплювала південні райони Польщі, Сілезію,

східні райони Словаччини, частину сучасної Румунії. Вигідне географічне положення і давні зв'язки з античним світом (економічні та культурні) забезпечили цим племенам порівняно високий ступінь розвитку.

Епоха слов'янських народів, що розпочалася у III–IV ст. н.е., засвідчена багатьма стоянками, курганними могилами, городищами тощо. Черняхівці, а потім анти були значними етнічними групами Європи. Як зазначив Б. Греков, перша половина 1 тис. н.е. становила собою поворотний етап у переході від родинно-племінного ладу до класового суспільства [1]. Писемних джерел для вивчення історії цього періоду практично немає, за винятком поодиноких документів, а тому вирішальну роль відіграють археологічні матеріали, які мають змогу висвітлювати різноманітні питання стародавньої історії, культури, побуту східнослов'янських народів 1 тис. н.е. Важливо, що в окремих населених пунктах досліджуваної території, археологами виявлені пам'ятки хронологічно різних культур, починаючи від палеоліту та неоліту і завершуючи періодом Київської Русі. Це є свідченням і незаперечним доказом безперервного еволюційного розвитку місцевого східнослов'янського населення.

Відбиваючи суспільне життя епохи, географічні назви містять цінну інформацію лінгвістичного та історичного планів, а нерідко виступають надійним джерелом з додержавного періоду. Надійність історичної інформації, збереженої у топонімах, пояснюється їхньою стійкістю до екстролінгвальних впливів (внутрішній зв'язок назви і десигната). У цьому вбачаємо головну причину необхідності якнайповнішого збору та глибокого вивчення давньої топонімії.

До давньоруського періоду слід зарахувати не лише ті топоніми, що були безпосередньо зафіксовані в пам'ятках до XIII ст., а й низку ойконімів, засвідчених історичними джерелами після XIII ст., зважаючи на особливості їхньої структури та семантику твірних основ, враховуючи дані археології тощо. Кількість топонімів, що функціонували на Гологоро-Кременецькій гряді та Малому Поліссі у давньоруський період, за нашими глибокими переконаннями є досить великою. Якщо переглядати дати заснування тих чи інших населених пунктів, то не можна не погодитися з таким твердженням В. Заїмова, що назва певного населеного пункту потрапляє в документи лише через 100-200 років від часу його заснування.

Порівняно з давньоруським періодом, з XIV ст. починається дещо ширший розвиток топонімії. Однією з основних причин такого зростання фіксації топонімів є кількісне та якісне збільшення джерельних матеріалів, насамперед різного типу грамот.

Результати аналізу топонімії Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся староукраїнського періоду (XIV–XVII ст.) свідчать, що ця прадавня територія східних слов'ян уже в ранньому Середньовіччі була густозаселеним краєм. І хоча монголо-татарська навала завдала нищівного удару місцевому населенню, а пізніше набіги татар не раз розорювали цей край, усе ж населення Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся знаходило в собі силу і завзяття відроджувати зруйновані оселі, будувати замки та міста, заселяти нові землі.

На староукраїнський період припадає також виникнення топонімів, що відображали соціальне розшарування села. Це назви Слобода, Воля. Такі поселення користувалися певними пільговими повинностями. Тоді ж виникли певні топоніми, пов'язані з розвитком народних промислів: Баня, Майдан і т.д.

Топонімія XVIII ст. виявляє певні відмінності від топонімії попередніх століть. У топоніміконі досліджуваного регіону в новоукраїнський період відбулися такі зміни: значно зросла кількість уперше фіксованих топонімів, передусім назв дрібних поселень (хуторів, виселків тощо). Документи попередніх віків таких топонімів переважно не фіксували.

У зв'язку з упорядкуванням і перейменуванням назв населених пунктів у повоєнний період, у топонімії Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся відбулися суттєві зміни.

Розвиток ойконімів цього краю можна поділити на два етапи – довоєнний і повоєнний. Довоєнний період розвитку топонімічної системи характеризується загальними словотвірними тенденціями, які були в попередніх століттях і виявилися в еволюційному розвитку місцевої топонімії. Проникнення чужомовних лексичних елементів у топонімію даного регіону здійснювалося, головним чином, внаслідок заснування польських і німецьких колоній, які найчастіше називалися колоніями, рідко одержували спеціальні назви. У писемних пам'ятках довоєнного періоду ХХ ст. виявлено біля 100 першофіксацій. Така порівняно велика кількість нових назв пояснюється, як і у ХІХ ст., значним збільшенням кількості джерельних матеріалів. Повоєнний період розвитку топонімії досліджуваної території ХХ ст. відзначається певними особливостями. Найголовніші з них такі: 1) впорядкування назв населених пунктів; 2) включення у топонімікон нових назв; 3) зменшення кількості топонімів у зв'язку з укрупненням населених пунктів.

Отже, роблячи висновки про розвиток топонімічної стратиграфії, недостатньо досліджувати систему цієї топонімії лише на одному з етапів розвитку, а найкраще простежувати її формування впродовж кількох століть. Історичні пам'ятки дозволяють відтворити лише загальну картину продуктивності тих чи інших топонімічних типів, оскільки не всі „назви певного періоду згадуються у джерелах, і не всі назви згадуються саме тоді, коли виникли відповідні поселення”. Так чи інакше, відтворена за пам'ятками картина стану топонімічної системи певного регіону є досить близькою до реальної.

Загальновизнаною є думка, що топоніми виникли в мові значно раніше моменту їхньої фіксації в джерелах. Тому назви, які за пам'ятками визначаються як староукраїнські, насправді можуть бути і давньоруськими, а назви, що за пам'ятками визначаються як новоукраїнські – староукраїнськими чи навіть давньоруськими [2]. Іноді час появи певної назви можна встановлювати на основі фактів мови: за допомогою фонетичного, словотвірного або лексикологічного її аналізу.

Спираючись на топонімічну хронологію найдавніших першофіксацій географічних назв порівняно з іншими їхніми характеристиками, зробимо спробу відтворити розвиток топонімічної системи на різних етапах її еволюції. В досліджуваних нами ойконімах у відповідності до часу їхньої фіксації у документах на території Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся простежуються три топонімічні шари:

1. Давньоруський (до ХІV ст. н.е.).
2. Староукраїнський (ХІV-ХVІІІ ст. н.е.).
3. Новоукраїнський (ХVІІІ-ХХ ст. н.е.).

В основній масі випадків топонімія Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся (особливо гідронімія) не має документальних свідчень. Тому хронологічно інформативною щодо відповідних фактів є лінгвістична реконструкція праслов'янських апелютивів, здійснена укладачами ЄССЯ, ССУМ, а також дослідниками праслов'янського топонімічного фонду Р.Козловою, О.Трубачовим, В.Шульгачем та ін. [3,4]. У цих дослідженнях нижньою межею реконструкції вважається VII-VIII ст. н.е.[3]. Найдавнішими топонімами досліджуваної території є назви великих водних об'єктів (річок, озер, боліт), які сформували субстрат для наступних топонімічних нашарувань.

Кожна історична епоха вносить свої особливості в місцеву топонімію, яка пов'язана з господарським використанням території, конкретними промислами та ремеслами, рослинним і тваринним світом, власними іменами людей, що нерідко має вирішальне значення для топонімічної стратиграфії.

Література:

1. Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953.
2. Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком) //Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В.Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
3. Шульгач .П. Праслав'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. –

368 с.

4. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд /Под. ред. О.Н.Трубачева. – Москва: Наука, 1974-1996. – Вып. 1-23.

Summary:

Taranova Natalia. “STRATIGRAPHU OF TOPONYMS OF HOLOHORO-KREMENETS RIDGE AND MALE POLISSYA”.

The article deals with toponymic chronology of the oldest fixation of geographic names. The attempt to re-create the development of the toponymic system on different stages of its evolution is made.